

ПЕРІОДИКА ЗАКАРПАТТЯ: ПОГЛЯД НА ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, ПРИМНОЖЕННЯ ТА ВИВЧЕННЯ

Дякво назріла проблема бережного ставлення до національних надбань рідного народу, їх плекання та справді наукового вивчення, аналізу, оцінки з подальшим пропагуванням. У цьому плані в нашій краї робота Державного архіву Закарпатської області, окремих науковців та бібліографів заслуговує всілякої підтримки і сприяння як з боку державних мужів, так і великого загону науковців, краєзнавців.

Значну допомогу архіву повинні б надати науковці краю, бібліографи різних статусів бібліотек області, краєзнавці, вчителі, приватні особи, які мають у своїх книгозбірнях раритетні видання, державні та громадські інституції. Весь обласний архів із його безцінними та рідкісними фондами давно мав бути прописаний в Ужгороді. Саме в обласному центрі сконцентровано біля 90 % науковців краю. Крім того, тут є великий загін інших дослідників - аспірантів, студентів. А тому архів має стати одним із наукових центрів, скарбницею і джерелом вивчення багатогранної історії та культури краю. При клопітній праці дирекції вдалося накінець перевести фонди з Мукачівського відділу архіву. Цього потребують і унікальні матеріали, що зберігаються (вірніше знаходяться!) в Берегівському підрозділі. Адже дане приміщення не тільки не відповідає елементарним вимогам зберігання (читай до вбереження і продовження життя) документів, але й саме знаходиться в стані фізичного розвалу. Раніше в цьому приміщенні, зазначає директор ДАЗО М.Делеган, була в'язниця Берегівської жупи, згодом - в'язниця чи не для всього Закарпаття, а радянська влада зробила тут в'язницю для нашої пам'яті. Потрібні наступні вагоміші кроки у розв'язанні пекучих проблем архіву, якщо ми хочемо зберегти історичне минуле і мати майбутнє.

Архіважливо сьогодні все це надбання врятувати, науково повністю описати і зберегти. Адже Державний архів Закарпатської області (ДАЗО) є одним із найбільших за обсягом документів серед обласних архівів України. Він має унікальні фонди, в яких сьогодні зберігається 1,5 млн.

одниць. Своєрідність архіву полягає і в тому, що в його фондах знаходяться матеріали, які відображають певною мірою історичне минуле Австрії, Німеччини, Угорщини, Словаччини, Чехії та Румунії. Цей фактор, а також географічне розташування краю сприяють налагодженню та розвитку міжнародного співробітництва з архівними службами сусідніх країн як на державному, так і міжрегіональному рівнях. Архівісти Угорщини разом із Національною комісією з питань повернення культурних цінностей при Кабміні України порушують проблеми повернення культурних цінностей, співпраці в галузі реституції архівних документів тощо. На сьогодні ДАЗО має найбільш розвинуте і плідне співробітництво, яке наповнилося новим змістом, з архівістами Угорщини, зокрема з Саболяч - Сатмар - Березьким архівом. Завдяки активній співпраці уже видано спільний опис документів "Наджунан Берегівської жупи" за 1342 - 1800 роки.

У цьому плані, крім працівників архіву, могли б подати посильну допомогу науковці Ужгородського національного університету, студенти-історики під час проходження архівно-музейної практики, студенти відділення журналістики цього вузу та студенти Ужгородського училища культури, які навчаються на відділенні "Бібліотечарство і бібліографія" і здобувають спеціалізацію бібліотечаря, організатора масиву документів. Підмога мала б бути і з боку державних та громадських різного рангу інститутів у забезпеченні архіву відповідними приміщеннями, Інтернетом і комп'ютерною технікою для оперативної обробки нових надходжень і довідкової інформації, випуску інформаційної літератури (путівників-довідників - хронологічних, тематичних, нових надходжень і т.п.). На часі і випуск спеціального універсального видання обласного архіву, яке б видавалося під егідою обласної державної адміністрації, обласної ради народних депутатів, обласного держархіву та осередків науки в краї - Ужгородського національного університету та Ужгородського державного інституту інформатики, економіки та права. До складу редакційної колегії подібного видання мали б увійти науковці, бібліографи, державні керівники та представники громадських організацій краю. Це лише вершина проблем айсберга в плані архівної роботи в області.

Окремо хочеться підняти, як складову багатогранної роботи, проблему примноження, вивчення та популяризації

періодичної преси Закарпаття як неповторного і багатогранного явища на царині надбання української культури.

Преса була, є і залишається органічною частиною духовної культури кожного народу. Вона завжди відіграла (позитивну чи негативну) роль у суспільному, політичному та культурно-освітньому житті народу. Сьогодні прийнято називати її ще четвертою владою в державі. Оглядаючи історію преси, дослідник не може не відзначити, що в ній, як і в будь-якій культурній спадщині є те, що лише притаманне своєму часові і безповоротно відійшло в минуле, стало частиною історії, складовою процесу журналістики, але є і те, що належить сьогоднішньому і завтрашньому дню.

Не можна дійти повного наукового і об'єктивного висновку, досліджуючи зародження, становлення і розвиток журналістики на Закарпатті, не враховуючи історичний процес в усій багатоманітності її складності, який пройшов наш край. Без вивчення й аналізу всіх тенденцій розвитку краю, протиріч, конфліктів і боротьби між діаметрально протилежними силами, не можна зрозуміти чому і як передові ідеї перемогали, оволодівали масами і визначали прогресивний процес, поступ у розвитку життя і культури автохтонів Закарпаття. В цьому велика заслуга прогресивної періодичної преси, яка проклала свій шлях неустанною і гострою боротьбою з перепонами, заборонами та різного роду перешкодами, і в першу чергу політичними та фінансовими.

Зародження, становлення і розвиток періодичної преси на Закарпатті – це специфічний процес, обумовлений рядом історичних причин. Завдяки науковим, національно-культурним і соціально-економічним зрушенням, що мали місце в краї, сформувалася система масових і спеціальних періодичних видань різного типу і профілю. Вже в добу Австро-Угорської державності для населення Угорської Русі виходило 17 самостійних періодичних видань із різного роду додатками, з яких 4 угорською мовою, зазначає Аркадій Животко в передмові до своєї бібліографії "Преса Карпатської України" [1]. Принадібно слід відзначити, що в названій бібліографії чимало неточностей. До речі, перша фахова педагогічна газета "Учитель" на теренах українських земель і Угорщини вийшла саме в вашому краї – в Ужгороді 1867 року. На сьогодні вона відсутня в архівах нашої держави і приватних збірниках. Єдиний повний комплект-

оригінал (30 номерів, 120 сторінок, формат 20x32 см, кожен номер виходив на 4 сторінках, нумерація сторінок наскрізна) знаходиться в Російській Федерації – у фондах Російської національної бібліотеки, місто Санкт-Петербург. Автор даної статті спромігся придбати за власні кошти коєрокопію повного видання "Учителя", який буде нами розмножений і переданий у фонди обласного Державного архіву та Наукової бібліотеки Ужгородського національного університету.

За доби Чехословаччини на Закарпатті виходили 183 газети: 62 українською, 39 російською мовами, 29 язичієм, 34 угорською, 13 чеською, 4 іншими мовами (слованською, сірейською) та 6 двомовних.

Сьогодні в Україні виходить понад 3 тисячі газет і журналів, які в тій чи іншій мірі впливають на розв'язання проблеми реформування економіки держави, відстоюють національні інтереси, консолідують суспільство, впливають на процес творення держави, формування національного інформаційного простору, його захист, служать різним партіям і рухам [2]. Проголошена в другій половині 1980-х років політика гласності активізувала бурхливий розвиток засобів масової інформації в регіонах країни. Практично з 1990 року в Україні вже була розгалужена мережа незалежних видань від адміністративно-урядових структур, покладено край цензуруванню. Процес поглибленої диференціації преси дав себе велими знати. Він зберігається у нас із загальноєвропейськими тенденціями.

У цьому розмаїтті засобів масової інформації виживають на інформаційному ринку лише високопрофесійні видання. Як передбачають фахівці, на початку XXI століття абсолютна більшість періодики в Україні, як і в решті Європи, буде неурядовою, тобто незалежною від держави. Однак про це ще скоро говорити. Нестерпні матеріальні умови роблять періодику збитковою, примушують редколегії до самоцензури, до постійного озирання на тих, хто платить.

Прикладом може слугувати і наша область, де з 1990 року кардинально змінився ринок періодичної преси. Тільки в 1994-1995 роках кількість зареєстрованих (44 газети, 8 журналів) видань збільшилося майже на 40 відсотків, але виходило регулярно 36 газет і 2 журнали. Державні видання становили в 1996 році тільки 19 відсотків. Переважна більшість газет виходить українською мовою, інші видаються російською та угорською. "Закарпатська преса сильно

політизована, і ЗМІ використовуються частіше всього як засіб впливу місцевої політичної і комерційної еліти на населення області... Постійне зацікавлення до преси виявляють й інші політичні структури, але їх видання виходять невеликими тиражами і орієнтовані на обмежену аудиторію" [3]. Треба також зауважити, що попит на те чи інше видання, а відповідно від цього залежить і тираж та фінансовий стан редакції, обумовлений чіткою позицією газети, її ідейною спрямованістю. Аморфність, невизначеність напрямку газети загрожують втратою довіри до неї, позбавляє її читача, передплатника, що в умовах конкуренції може мати невиправні наслідки.

За даними управління у справах преси та інформації облдержадміністрації станом на 15 травня 2000 р. в області зареєстровано і перереєстровано 194 періодичні видання. Правда, регулярно виходять не всі, а деякі так і залишилися лише в числі статистики, бо жоден номер не вийшов у світ. Із 194 періодичних видань 170 газет, 12 журналі, 4 альманахи. Картина кількості видань за мовами така: українською – 156, угорською – 10, російською – 16, румунською – 1, словацькою – 1, паралельні (дубльовані українською і угорською) – 3, двомовні (українською і російською) – 2. Кількість видань, заснованими яких є: ради народних депутатів та адміністрації (17), державні установи (12), навчальні заклади (4), комерційні структури (35), політичні партії (14), релігійні організації (5), юридичні особи (23), юридичні особи інших країн (1).

А на жовтень 2000 року вже було зареєстровано 206 друкованих видань. Із них 140 виходять більш-менш регулярно. Сукупний тираж їх становить понад мільйон примірників.

Багата і складна історія журналістики нашого краю. Але неповторна сторінка вищої духовності, на жаль, мало вивчена, немає на сьогодні ґрунтовного комплексного дослідження цього пласту унікального надбання. Висловлена думка дослідником журналістики краю П.Лісовим тридцять років тому, ще й нині, на превеликий жаль, відповідає дійсності: "вона (періодика - В.Т.) й по цей час залишається майже суцільним передомом у нашій науці" [4]. В тій чи іншій мірі свого часу цього питання торкалися М.Бабидорич, В.Бірчак, А.Волошин, М.Воскресенський, В.Габор, І.Грагчак, І.Добощ, А.Животко, М.Жовтобрюх, І.Зінченко, І.Камінський, В.Керещман, П.Літур, І.Ліхтей, О.Мазурок, В.Михатась,

Р.Офіційський, В.Пальок, О.Рудловчак, І.Сенько, В.Статівка, С.Федаки, П.Феденко, А.Штефан та ін. Однак в історії журналістики краю, як і взагалі в українській журналістиці, багато білих плям. Як справедливо підмітив М.Ф.Печиталюк, "замовчування або побіжна згадка з негативною характеристикою діяльності редакторів, видавців, публіцистів... виключення з історичного процесу тих періодичних або неперіодичних видань, якими керували люди з "виціоналістичним душком", оминання "невигідних" фактів (суперечливих статей, висловлювань, оцінок), опускання навіть цілих підрозділів української преси - деякі риси "наукових" підходів до вивчення журналістської спадщини в минулому" [5]. В іншій статті згаданий дослідник, базуючись на великому фактичному матеріалі, з цього приводу робить такі висновки: "У результаті критичного аналізу наукових джерел з історії української журналістики... сьогодні сформувалися принципово нові критерії, принципи аналізу й наукового пояснення журналістських явищ минулого. Це й дало підставу для виділення поглибленого, науково-об'єктивного вивчення історії української журналістики..."

Корінною, але досі не розробленою ні істориками, ні теоретиками преси, проблемою наукового вивчення історії української журналістики, є проблема методологічних принципів і підходів до висвітлення журналістського процесу на всіх українських землях. Рисами антиісторизму, необ'єктивності, партійно-комуністичної тенденційності, "ядрикової" аргументації позначені окремі розділи, параграфи, характеристики навчального посібника "Історія української довоєнної журналістики" (Львів, 1983), підручника "Історія партійно-радянської преси України" (Київ, 1989), восьмитомної "Історії української літератури" (1967-1971); двотомної "Історії української літератури" (Київ, 1987) та ряду інших підручничових видань з літератури" [6].

У нас є що зберігати, примножувати і вивчати. Проблема збереження преси вже поступово вирішується. Цього не скажеш про її примноження за рахунок інших видань, що виходять у краї. Тут чимало проблем. Стан справ засвідчує: нема вболівання за сьогоднішню періодику - дзеркала нашого життя і суцільного барометру. Видання, практично, не поповнюють фонди архіву, наукових обласної та університетської бібліотек. Надходять вони в ці інстанції від випадку до випадку. А тому ми можемо констатувати:

повні комплекти не дійдуть до нащадків, дослідникам третього тисячоліття важко буде їх вивчати. З метою чітких орієнтирів щодо стану і розвитку періодики краю управління у справах преси та інформації облдержадміністрації необхідно в кінці кожного року друкувати (хоча б в офіційному виданні, яким є "Новини Закарпаття") список зареєстрованих видань з повним їх описом, що дозволить ґрунтовніше та об'єктивніше вивчити цей скарб нашої культури. Часто закладається сумнів: чи бути на цьому оригінальному і багатобарвному полі закарпатської журналістики міцному дереву з пишною і розлогою кроною (вагомими здобутками), коли корінь слабкий; чи не зникне ще незнищене?

Щодо проблеми вивчення преси Закарпаття, то на сьогодні маємо чіткі наукові орієнтири для об'єктивного вивчення цього пласту нашої культури. Тут у першу чергу мають сказати своє слово науковці, аспіранти, креснавіці, викладачі та студенти новоствореного відділення журналістики Ужгородського національного університету, журналісти-практики, зокрема редактори, бібліографи університетської та обласної наукових бібліотек, працівники обласного державного архіву, обласний фонд підтримки ЗМІ та соціального захисту журналістів, управління у справах преси та інформації облдержадміністрації, обласна організація НСЖ України. Нами підготовлено ґрунтовний довідник "Періодика Закарпаття сьогодні та правове забезпечення функціонування ЗМІ в Україні". Він розрахований для вітчизняним і зарубіжним журналістам, науковцям, політикам, службовцям, діловим людям, бізнесменам, культурно-освітнім діячам, рекламодавцям, службам прес-центрів відомств, установ, громадських організацій, партій та широкому читачьому загалу повну інформацію про засоби масової інформації краю, центральні, регіональні та обласні прес-служби, а також про закони, укази та постанови про пресу та інформацію.

Фонд підтримки ЗМІ протягом останніх двох років виділив кошти 8 журналістам на видання власних творів [7]. Правда, треба і це. Але варто зважувати на нинішній час, що більше необхідно і актуально. Цього правила, віримо, дотримуватиметься нинішнє керівництво управління у справах інформації. Попередніс декларувало, що і на інформаційному полі потрібен новий підхід, висока професійна майстерність, відчуття духу часу. Безумовно, це

факт. Але хто це повинен робити? А хто робить, що далі? А хто цього не хоче, а гальмує що справу, то що робити? Поки у нас "вболівають" так за наші культурні цінності, духовне надбання такі колосні і теперішні "молоді" керівники як мільченці та воробці, наша культура гинуватиме у нас на очах.

Повного обліку та наспортизації потребують газети, що знаходяться в обласному архіві та бібліотеках краю. Не можна не погодитися з думкою істориків М.Делегана та О.Хлиати, що "основою дослідження миг би стати повний список періодичних видань Закарпаття". Але повністю є безпідставля інша: "про нього (список – В.Т.) говорить ще зарано" [8]. Ні, не зарано. Окремі нароби (для описки, а не повного апованого показника) наявні в деяких дослідників краю, в тому числі і в нас. Роботу по підготовці до видання "Списку періодики Закарпаття" треба завершити найближчим часом, щоб він і став основою та орієнтиром багатограних досліджень. А такі передумови та умови є: бібліографічні довідники та дослідження в даній галузі І.Левницького, А.Волошина, А.Животка, О.Воронівської, М.Лелекача та І.Грайди, Ю.Пеленського, Е.Грицака, В.Ігнатенка, І.Щедрика та інших, а також зміщені бібліографії на сторінках самої періодики. Взірцем тут є робота Науково-дослідного центру періодики Академії наук України при Львівській науковій бібліотеці ім.В.Стефаніка, а також його продукція, зокрема перший том матеріалів до бібліографії "Періодика Західної України 20-30-х рр. XX ст." за редакцією М.М.Романюка, куди увійшли бібліографічні описи частини періодичних видань і Закарпаття (Підкарпатської Русі).

Якщо до цих передумов долучити ще й бажання, патріотичну налаштованість та любов до вітчизни, відкинувши зажерливу і розтлінну інертність, похоронивши безпідставну пихату амбітність, самозакоханість і самовипеченість, то на видноколі вимальовується побудова справді наукового і чистого храму, що вмичатиме і зберігатиме, примножуватиме і доноситиме до поколінь третього тисячоліття духовні крайові пам'ятки – розмаїту журналістику.

Роботу по складанню каталогів преси треба розпочинати із періодики, що знаходиться в фондах бібліотек краю та обласному архіві, Львові, Києві та інших містах і державах. Бібліографічний опис здійснювати за "Схемою повного бібліографічного опису періодичного

видання", розробленою Науково-дослідним центром періодики ЛНБ ім.В.Стефаніка НАН України. Повний опис включає такі відомості: назва, підзаголовок, періодичність, дата виходу першого номера, редактори, місце видання, роки виходу, видавництво або видавці, назва друкарні та її адреса, адреса редакції-адміністрації, кількість річних номерів, які вийшли за роками; формат, тираж, передплата та наявність видання у відповідних фондах і книгосховищах.

Широкий спектр співпраці може бути з діаспорою, зокрема товариствами української культури. На кінець 80-х - початку 90-х років українська діаспора налічувала у Словаччині 39 тис., Чехії 15 тис., Угорщині 3 тис., Румунії 555 тис., Польщі 350 тис., Росії 4,3 млн чоловік [9]. Залучивши її до цієї роботи, ми б мали каталоги нашої періодики, наявної у зарубіжних країнах, зокрема у Словаччині, Чехії, Угорщині, Австрії, Румунії, Польщі, Росії. Приклад у цьому на високому державному рівні подає найменш чисельне товариство української культури в Угорщині. Спільно з Держархівом України та вченими Академії наук Угорщини проводиться робота щодо вивчення питання про стан перебування на території Угорщини української культурної та історичної спадщини.

Паралельно з каталогами треба готувати і бібліографічні покажчики. Загальним підсумком наукового дослідження має стати повний зведений анотований бібліографічний покажчик. Це сьогодні вкрай необхідно і актуально. Тут упущення смерті подібне. Адже чимало наших видань із тих чи інших причин знаходяться за кордоном у державних фондах та приватних зібраннях. Частина преси краю з приватних колекцій також під різними причинами потрапила за межі держави.

Повний анотований покажчик закарпатської періодики міг би влитися органічною складовою до багатотомної "Історії української періодики", "Хрестоматії української періодики" та бібліографічного словника "Українська журналістика в іменах", які готує до друку згаданий вже Науково-дослідний центр періодики.

На даний час в області немає концентрації творчих наукових сил, немає її офіційної доцентрової сили, котра б взяла на себе вирішення даної проблеми, об'єднавши науку з практикою. А такою віссю, епіцентром у першу чергу повинні стати інституції, які за своїм офіційним статусом і функціями мають до цього безпосереднє, пряме відношення.

управління у справах преси та інформації, управління культури облдержадміністрації, обласна організація Національної спілки журналістів України, кафедра журналістики Ужгородського національного університету та інші.

Координаційним центром такої роботи має стати державний архів Закарпатської області при активній участі згаданих установ із залученням провідних науковців, краєзнавців, журналістів. Саме тут і мала бути створена робоча редакційна група по підготовці до видання повного анотованого покажчика періодики краю.

Значну допомогу, поки не втрачено час, можуть надати і сьогоднішні редактори газет, зробивши опис свого видання. Адже сьогодні в журналістику попадають випадкові, далекі від неї люди. Хоч полк журналістський весь час зростає, але кількість вступає в суперечність із якістю. Тут насамперед повинні показати свою дисципліну, оперативність, вболівання і професіоналізм керівники управління у справах преси та інформації облдержадміністрації, Фонду підтримки ЗМІ та соціального захисту журналістів обласної організації НСЖ України, відділення журналістики Ужгородського національного університету, які на сьогодні забезпечують що дільню роботи. Але деякі керівники не вирізняються стоїтичною активністю лідерів. Наші сьогодні найвідоміші Спілки, в тому числі і журналістська, як слушно підмітив Андрій Охримович, лише широко розкривають свої обійми новому членові, таким чином омолоджуючи і заявляючи про свою потрібність перед високочолоними державцями [10]. Мертва інституція (обласна НСЖ України) реанімується від випадку до випадку, особливо в період виборчих перегонів, коли проводить лише обмежені зустрічі з вигідними для її керівництва претендентами на різні виборні крісла (міські, обласні, парламентські та президентський олімп).

Уже сьогодні повинен бути чітко окреслений обрій роботи. Необхідно переходити від проєктів до проєктів та реального їх втілення в практику життя. Потребує розробки програма комплексного дослідження самобутнього пласту періодики Закарпаття: від зародження до сучасного стану з моделюванням і прогнозуванням подальшого розвитку. До її виконання необхідно залучити і нову зміну – молодь, щоб не вишло, що у нас нема ні своєї зміни, ні своєї школи. Треба знати дотичні співпраці з авторським колективом Науково-дослідного центру періодики Львівської наукової

бібліотеки ім.В.Стефаніка Національної академії наук України, який працює над створенням бібліографічних покажчиків, що мають згодом лягти в основу зведеного багатотомного репертуару української національної преси. Кафедри журналістики Ужгородського національного університету повинна спромогтися на систематичний вихід фахового вісника УжНУ "Журналістика". До його випуску необхідно було вже з перших років відкриття відділення журналістики ввести розділ "Журналістика" у вісник УжНУ "Філологія". Час вимагає видання хоча б "Короткого історичного нариса журналістики Закарпаття", продовження започаткованої нами серії видань "Журналістика краю" і т.п.

Саме від нашого прагнення, вболівання і спільної праці великого міром залежатиме, а не від скарг на економічні труднощі, як буде обліковане і вивчене багатство журналістики краю, які результати матимемо у нашому тисячолітті, який науковий дарунок-ужинок піднесемо прийдешнім поколінням нашої держави, яку ми маємо разом розбудувати і розвивати. Найбільша у цьому плані небережність – вичікування. Настав час чітко зайняти позицію і працювати. Наш обов'язок – примножувати і зберегти духовні скарби рідного краю як складової національної культури України. Факт, ця праця не з легких і не для одержимих. Але спільно і толерантно досягти вирішення згаданих проблем на європейському рівні, про який лише кричаться всюди і повсякчас, - можливо і реально. А втому від праці на цьому магістральному і майже цілнинному шляху має компенсувати радість повноцінних результатів для блага сьогоденного і завтрашнього поколінь.

1. Животко Аркадій. Преса Карпатської України – Прага, 1940. – 20 с.
2. Всеукраїнська нарада редакторів районних, міських та обласних газет у Житомирі // Новини Закарпаття – 1995. – 14 січня.
3. Что читают в Западной Украине // Журналист. – 1997. – 17 августа.
4. Лісовий П.М. Журналістика Закарпаття 50-70-х років XIX століття і її зв'язок з іншими українськими землями та Росією (Конспект лекцій). – Ужгород, 1969. – С. 5.
5. Нецигалюк М.Ф. Турботи істориків журналістики // Журналістика та перебудова: Вісник Львівського

державного університету. Серія Журналістика. – Львів, 1990. – Вип. 16. – С. 64.

6. Нецигалюк М.Ф. "Білі плями" у вивченні історії державної української журналістики (деякі питання методології: критика наукових джерел) // Українська журналістика і національне відродження: Збірник наукових праць. – К.: НМКВО, 1992. – С. 33-34.
7. Дня: І на інформаційному полі потрібен новий підхід // Новини Закарпаття. – 2000. – 5 лютого.
8. Делеган Михайло, Хланта Олексій. Періодичні видання – важливе джерело знань // Соціал-демократ. – 1999. – 31 липня.
9. Українська діаспора в контексті розвитку Української держави // Ужгород. – 1999. – 14 серпня.
10. Охрімович Андрій. За дулею жодної затримки не буває // День. – 1999. – 12 жовтня.